

Dziewictwo Maryi w zrodzeniu Chrystusa na podstawie kazań św. Augustyna na Boże Narodzenie

Virginité of Mary in the Birth of Christ Based on the Christmas Sermons of St Augustine

SYLWESTER JAŚKIEWICZ

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, sylwester.jaskiewicz@kul.pl

Streszczenie: Dziewictwo Maryi w zrodzeniu Chrystusa jest we współczesnej kulturze i mentalności czymś zgoła archaicznym, a nawet śmiesznym. Stawienie czoła takiej sytuacji wydaje się być możliwe jedynie dzięki dostarczeniu wierzącym bardziej przekonujących wyjaśnień i uzasadnień o charakterze merytorycznym i źródłowym. Odniesienie się w takiej sytuacji do autorytetu św. Augustyna i jego kazań na Boże Narodzenie (*In Natali Domini*), nie jest przypadkowe. Artykuł stara się w pierwszej kolejności ukazać poród Dziewicy (*Virginis partus*) i jego przesłanie płynące z bożonarodzeniowego nauczania biskupa Hippony, które stanowi zarazem zręby jego mariologii. Augustyn kwestię dziewictwa Maryi w czasie porodu (*in partu*) widzi jako konstytutywny element Jej trwałego dziewictwa i tak też winno ono być odczytywane również dzisiaj.

Słowa kluczowe: Maryja, mariologia, dziewictwo Maryi, poród Dziewicy, św. Augustyn, kazania bożonarodzeniowe

Abstract: In the context of contemporary culture and mentality, Mary's virginity in giving birth to Christ might seem a completely archaic and even absurd issue. The only way to overcome this obstacle could involve providing believers with more convincing explanations and substantive and source-based justifications. Against this background, referring to the authority of St. Augustine and his Christmas sermons (*In Natali Domini*), is not accidental. The article attempts, first of all, to show the birth from the Virgin (*Virginis partus*) and its message coming from the Christmas teaching of the Bishop of Hippo, which is also the basis of his Mariology. Augustine sees the issue of Mary's virginity during childbirth (*in partu*) as a constitutive element of her lasting virginity, which is how it should be understood today.

Keywords: Mary, Mariology, Virginity of Mary, Virgin birth, St. Augustine, Christmas sermons

Cechujące współczesny świat kwestionowanie, eliminowanie, a przy tym niekiedy także wyśmiewanie podstawowej dla wiary katolickiej prawdy o dziewiczym narodzeniu Jezusa (Jezierski 2012, 48; Mastalska 2013, 7) wprowadza w zakłopotanie także wielu ludzi wierzących, którzy stając w obronie prawd wyznawanych przez Kościół od wieków, gubią się pośród podnoszonych kwestii czy przytaczanych argumentów. Autorem, który już na przełomie IV i V wieku szczególnie uwypoklił wzniosłość dziewictwa, w tym zwłaszcza prawdę o dziewictwie Maryi w zrodzeniu Chrystusa, był św. Augustyn, biskup Hippony. Ten starochrześcijański myśliciel nie ograniczył się jedynie do przyjęcia i wyuczonego na pamięć powtarzania: *natus ex virgine Maria*

(*Sermo* 213, 3; PL 38, 1062), ale tak wyznanie chrzcielne, jak i *Symbol nicejski*, uczynił istotnym elementem swego bożonarodzeniowego przepowiadania (Drobner 2004a, 66; Eckmann 1999, 18). Afrykański biskup nie poświęcił Maryi żadnego ze swoich dzieł, przez co odniesienia do Niej albo dłuższe passusy Jej poświęcone odnajdujemy w wielu z nich. Na szczególną uwagę, z racji na egzystencjalne, a przy tym liturgiczne i pastoralne osadzenie kluczowych prawd maryjnych, zasługują zachowane kazania wygłoszone na Boże Narodzenie. Niniejsze opracowanie stawia sobie za cel wydobyć z nich tych treści, które pozwalają lepiej zrozumieć poród Dziewicy (*Virginis partus*). Chodzi tu o ukazanie nie tylko kontekstu bliższego i dalszego poszczególnych wypowiedzi Augustyna, ale i o wyeksponowanie tych treści, które również dziś nie tracą nic na swojej aktualności. Do takiego opracowania zachętą jest też zadziwiająca szczupłość tej problematyki w opracowaniach maryjnych (Bartnik 2003, 143–44; Maloney 1993, 43–44).

1. Prawda o narodzinach z Dziewicy przed Augustynem

Przekazana przez Ewangelie Dzieciństwa Jezusa prawda o Maryi Dziewicy (Mt 1,22–23; Łk 1,27), zawarta także w innych tekstach (por. Mk 6,3; Ga 4,4), spotkała się z życzliwym przyjęciem w pierwotnym Kościele, ale i z gwałtowną opozycją z uwagi na swój mesjański charakter (Bartnik 2003, 140–41). O Maryi, która będąc Dziewicą rodzi Jezusa, a Jej dziewictwo pozostaje ukryte przed księciem tego świata, mówi już pierwszy następca św. Piotra Apostoła na stolicy w Antiochii, św. Ignacy (*Epistula ad Ephesios* 19, 1; PG 5, 659; Kasprzak 2006, 140). Od pierwszych wieków tematyka cudownych narodzin Chrystusa, jak podkreśla Łukasz Żak (2019, 135), pod wpływem także apokryfów (*Psalm Salomona*, *Wniebowstąpienie Izajasza*, *Protoewangelia Jakuba*) zostaje związana z zagadnieniem zamkniętego łona (*uterus clausus*) Maryi. Cudowne narodziny Chrystusa głosili także gnostycy, z tym że negując ich realność, również Maryi przypisywali jedynie bierną funkcję pośredniczenia (Chrystus przeszedł przez Maryję, jak woda przez rurę), zamiast czynnego uczestnictwa (Żak 2019, 135). Święty Justyn Męczennik w narodzeniu się Jezusa z Maryi Dziewicy, które było inne od przyjścia na świat wszystkich ludzi, postrzega wypełnienie się proroctw (*Apologia* I, 33; PG 6, 380–81; Kasprzak 2006, 141), a Maryję Dziewicę bez grzechu i Matkę Boga widzi jako przeciwieństwo Ewy (*Dialogus cum Tryphone* 100; PG 6, 709–10; Kasprzak 2006, 141–42). O odmienności dziewiczych narodzin Chrystusa od rozpowszechnionych wówczas mitologicznych opowiadań pogańskich, poucza w swojej *Apologii*, wywodzący się z Aten, wczesnochrześcijański apologeta Arystydes (Kasprzak 2006, 143). Wyrazne świadectwo chrześcijańskiej liturgii Eucharystii, a także interrogatywnego wyznania wiary katechumenów w narodzenie się Jezusa – Syna Bożego z Ducha Świętego i z Maryi Dziewicy (*natus de*

Spiritu sancto ex Maria virgine) przekazuje św. Hipolit (*Traditio Apostolica* 21; SC 11 bis, 84–86). U św. Ireneusza prawda o zrodzeniu Chrystusa z Dziewicy wpisuje się w jego nauczanie o dziewiczym macierzyństwie Maryi skierowanym przeciw gnostykom (Częsz 2009, 74). Wśród wielu wątków mariologicznej myśli tego wielkiego teologa II wieku kluczową rolę w ukazaniu rekapitulacji dokonanej przez Chrystusa pełni analogia pomiędzy dziewiczą ziemią przy stworzeniu pierwszego człowieka, a łonem Maryi (*Adversus haereses* III, 21.10; SC 34, 370). Zdecydowanie za dziewiczym porodem Maryi był także Klemens Aleksandryjski (Gila 2005, 87).

Pośród autorów starożytnych dziewiczemu zrodzeniu Jezusa z Maryi zaprzeczał Tertulian, stawiając narodzenie Jezusa na równi z każdym innym narodzeniem człowieka (*De Carne Christi* 23; PL 2, 789–90; Gila 2005, 87; Kasprzak 2006, 149–50). Za wielością wypowiedzi aleksandryjskiego egzegety Orygenesza kryje się, zdaniem Angelo Gila, brak jednoznaczności w odniesieniu do nadzwyczajnego porodu Maryi i Jej dziewictwa. Z drugiej jednak strony, również normalny poród Maryi rozumiany przez Aleksandryjczyka w odniesieniu do wzmianki o oczyszczeniu (Łk 2,22), wcale nie musi oznaczać naruszenia dziewictwa Maryi (Gila 2005, 57).

Pierwszym autorem łacińskojęzycznym, który mówi o dziewiczym porodzie, jest żyjący w drugiej połowie IV wieku biskup Werony Zenon (Emmenegger 2014, 242; Gila 2005, 121); czyni to w jednej ze swoich mów (*Tractatus* I, 54; PL 11, 303). Pod koniec IV wieku, w związku z pojawieniem się nowych herezji, następuje widoczny zwrot w rozumieniu dziewictwa Maryi w czasie porodu. Odchodzi się bowiem od rozumienia narodzin Chrystusa jako faktu naturalnego, co Wschód uwytłumaczał w odniesieniu do Maryi jako *uterus apertus*, a większy akcent kładzie się na nadzwyczajność narodzin. Oznaczała ona nie tylko wolność Maryi od bólów porodowych, ale i taki poród, który w istocie zachował *uterus clausus* (Żak 2019, 139). Ponieważ rzymski mnich Jowinian odrzucał dziewictwo Maryi podczas porodu, a biskup Sardynii Bonosus – także po porodzie, dlatego występujący przeciw nim biskup Mediolanu Ambroży posługiwał się obrazem zamkniętych drzwi świątyni dla wyrażenia zamkniętego łona Maryi, przez które przeszedł Chrystus (*De institutione virginis* VIII, 53; PL 16, 320). Narodziny Chrystusa Ambroży opisuje językiem paradoksów: zrodziła Go małżonka, ale poczęła Go Dziewica; poczęła Go małżonka, ale Dziewica Go zrodziła (*Expositio Evangelii secundum Lucam* II, 43; PL 15, 1568–69). Kolejnym ważnym obrońcą dziewictwa Maryi był w tym czasie wielki egzegeta i tłumacz Pisma Świętego na język łaciński św. Hieronim. Podobnie jak biskup Mediolanu również doktor Kościoła ze Strydonu przedstawia czystość Maryi w momencie porodu przy pomocy metafor: zamkniętych drzwi (por. Ez 44,1–3), zamkniętego ogrodu (por. Pnp 4,12) oraz zamkniętych drzwi tam, gdzie przebywali uczniowie (por. J 20,26). Swoje przekonanie o czystości i wiecznym dziewictwie Maryi Hieronim rekapitułuje także w traktacie skierowanym przeciw Helwidiuszowi (Żak 2019, 142–43).

2. Problematyka dziewictwa Maryi w zrodzeniu Chrystusa w kazaniach św. Augustyna na Boże Narodzenie

Pośród racji, które w ukazaniu rozumienia przez Augustyna problematyki dziewiczego porodu Maryi w sposób szczególnie skłaniają do sięgnięcia po wygłoszone przez niego kazania na uroczystość Bożego Narodzenia (*In Natali Domini*), najbardziej przemawiającą jest ta, że kazania te są źródłem poznania prawdy o narodzinach Jezusa Chrystusa, a w tym także sposobu, w jaki się one dokonały (Caruso 2015, 310–11; 2021, 44; Gilski 2006, 51). Ma wiele racji Geoffrey Dunn, który podkreśla, że św. Augustyn, broniąc ludzkiej natury Zbawiciela poprzez osobę Maryi, zarazem w dziewiczym narodzeniu widział wielką moc Boga (2010, 437). Za Danielem E. Doylem trzeba przyznać (2007, 907), że Boże Narodzenie jest dzięki świadectwu biskupa Hippony świętem Wcielenia, ale i świętem Maryi.

W Maryi objawia się cała niezwykłość, pełny „zaszczyt dziewictwa” (*decus virginitalis*), którego nie umniejszyło narodzenie (Augustinus Aurelius, *Sermo* 369, 1). Augustyn jest wielkim apostołem prawdy o porodzie Dziewicy i traktuje ją jako nieodzowny element Jej macierzyństwa oraz trwałego dziewictwa. Prawdę tę nie tylko głosi słowem, mówiąc o narodzeniu z Dziewicy (*Sermones*: 185, 2–3; 188, 2; 189, 2; 190, 1.1; 191, 2.3; 193, 1–2; 194, 4.4; 370, 2), o porodzeniu przez Dziewicę Księcia Dziewic (*Sermo* 188, 3.4), ale i uroczyste ją świętuje w liturgii bożonarodzeniowej (Marini 1989, 99). Odwieczny Syn Boży, który zechciał stać się Człowiekiem, o czym przekonuje Augustyn (*Sermo* 188, 3.4), przez swoje narodzenie nie chciał odebrać (*abstulere*) dziewictwa Matce, ale je zachować (*servare*).

2.1. Zachowane kazania na Boże Narodzenie

Rokrocznie wygłaszane kazania w *dies Natalis Domini* stanowią zaledwie niewielki wycinek posługi „Siewcy słowa”, jak nazwał św. Augustyna Agostino Trapè (1987, 143–50). Pełnią one niezwykle ważną rolę zwłaszcza dla ukazania historii mariologii (Barré 1967, 286). Przedstawienie zbioru obecnie znanych i przyjmowanych za autentyczne kazań na Dzień Narodzenia rodzi kilka trudności, w efekcie których ich liczba waha się od piętnastu (*Sermones*: 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 369, 370) do dziewiętnastu (dodatkowo *Sermones*: 140, 196A, 371, 372). Pierwszy zbiór tworzy trzynaście kazań (*Sermones* 184–96) uznawanych za autentyczne przez mnichów benedyktyńskiej Kongregacji św. Maura we Francji (maurystów), które zatytułowane jako *In Natali Domini nostri Jesu Christi* lub *In Natali Domini* znajdują się w *Patrologii* Migne’a pośród *Sermones ad populum* (Kazań do ludu), w kategorii kazań wygłoszonych w okresach świąt liturgicznych (PL 38, 995–1021). Do nich dodaje się jeszcze dwa kazania (*Sermo* 369; *Sermo* 370) ze zbioru kazań noszących tytuł *De Nativitate Domini* (*Sermones* 369–72), które znajdują się w *Patrologii* Migne’a w części *Sermones dubii* (PL 39, 1655–63). Za tak rozumianym

zbiorem opowiada się większość badaczy kazań Augustyna (Hombert 2012, 273–75; Drobner 2004a, 57; Margoni-Kögler 2010, 49–70). Ten zbiór, przez niektórych autorów (Dunn 2010, 434; Weinberg 2023, 446–47) zostaje powiększony jeszcze o trzy kazania (*Sermones*: 140, 371, 372), pomimo że w odniesieniu do ostatnich dwu pochodzenie od Augustyna uważa się powszechnie za wątpliwe. Niektórzy wreszcie (Dupont 2012, 355) do wyliczonych dotychczas kazań dodają jeszcze wydany przez Raymonda Étaix *Sermo* 196A (1980, 70–72). Nieautentyczność *Sermo* 371 i *Sermo* 372 wziął pod uwagę tłumacz polski Mateusz Stróżyński (2019, 55–111), ograniczając liczbę przetłumaczonych kazań do siedemnastu. Za takim stanowiskiem opowiada się również autor tego artykułu z uwagi na fakt, że w znanych mu na chwilę obecną publikacjach poświęconych bądź to samym kazaniom, bądź jakiemuś zagadnieniu w nich występującemu, a zwłaszcza w problematyce mariologicznej, odniesienia do *Sermones* 371–72 ze wspomnianych względów są nieobecne (Agostino d’Ippona 2015; Caruso 2021; Gambero 1999; Gilski 2006; Trapè 1995). Wyjątkiem jest tu Dunn, który cytując *Sermo* 372, 2 (2010, 439), zaznacza zarazem, że jest to kazanie o wątpliwej autentyczności. Heinrich Weinberg co prawda mówi, że popiera stanowisko Dunn’a, ale w swej zeszłorocznej publikacji nie tylko, że ich nie cytuje, to również nie uwzględnia w zamieszczonym wyliczeniu komponujących je słów (2023, 447). Troska, aby z możliwie największą precyzją oddać mariologiczną myśl Augustyna, skłania do ostrożności wobec wątpliwych jak do tej pory źródeł.

Niektóre z kazań doczekały się wydań krytycznych (Augustinus, Aurelius. *Sermo* 184, *Sermo* 189, *Sermo* 369). Na konieczność uwzględnienia struktury kazań jako warunku właściwego zrozumienia ich argumentacji zwraca uwagę Joost van Neer (2013, 67–102; 2014, 467–95; 2014, 69–98; 2015, 143–70). Wśród 33 mów, które wygłosił Augustyn jako prezbiter, tylko *Sermo* 190 jest kazaniem bożonarodzeniowym (Dunn 2003, 85). Kwestią otwartą pozostaje fakt, czy biskup Hippony w dzień Bożego Narodzenia przemawiał trzy razy (o północy, o świcie i w ciągu dnia), czy tylko raz (Dunn 2010, 435).

W odniesieniu do treści kazań Weinberg (2023, 460) zauważa, że reprezentują one „teologię głoszoną”, a więc przedstawiają prawdy dogmatyczne w prosty i przystępny sposób. Można o nich powiedzieć, że reprezentują „pastoralną mariologię patrystyczną” (Wysocki 2021, 26), a także chrześcijańską liturgię (Dunn 2003, 83). Świątowanie dnia Narodzenia Pana i Zbawiciela Jezusa Chrystusa było też oddaniem czci Maryi (Doyle 2007, 907) i okazją do podjęcia tematów z Nią związanych (Marini 1989, 99). Takim ważnym tematem jest niewątpliwie dziewictwo Maryi w porodzie (*in partu*), o którym Augustyn, jak zauważa Michele Pellegrino (Agostino d’Ippona 2015, 29), mówi także w innych dziełach: *Enchiridion* 34, 10.46; *De Trinitate* VIII, 7.58; *De haeresibus* 82, 54; *Contra Iulianum opus imperfectum* IV, 122.66.

2.2. Źródła myśli Augustyńskiej

Jako podstawowe źródła mariologii augustyńskiej wskazuje się najczęściej *Symbol apostolski* i *Pismo Święte* (Agostino d'Ippona 2015, 17–21; Eckmann 1999, 63–67; Gilski 2006, 31; Jaśkiewicz 2021, 142; Trapè 1995, 7). Biblijną podbudowę bożonarodzeniowych rozważań biskupa Hippony są w pierwszej kolejności, wśród tekstów starotestamentowych, psalmy. Dziewicze łono Maryi w nawiązaniu do Ps 18,6 jest dla Augustyna, podobnie jak dla innych autorów, komnatą ślubną (por. *Sermones*: 187, 4; 188, 2; 191, 2; 193, 3; 194, 4; 195, 3; 369, 1). Dunn zauważa (2010, 439), że Augustyn oferuje różne interpretacje tego wersetu. Podczas gdy w bezpośrednim objaśnieniu Ps 18 najpierw w 392 roku, a następnie w drugim jego objaśnieniu datowanym na zimę 411 roku, Augustyn utożsamia wyraźnie komnatę panny młodej z łonem dziewicy (pana młodego z naturą boską, a oblubienicę z naturą ludzką), tak w *Sermones* 187, 188 i 192 – nie rozwija, zdaniem Dunn'a, obrazu komnaty i nie ma też wzmianki o Maryi z naciskiem położonym na zaślubiny Słowa Bożego z ludzkim ciałem. Opinia ta jednak nie odpowiada rzeczywistości, gdyż nie dość, że Augustyn o ślubnej komnacie (*thalamus*) mówi w pierwszych dwu kazaniach po jednym, a w trzecim – dwa razy (*Sermones*: 187, 4; 188, 2; 193, 3), to równie często mówi bezpośrednio o dziewiczym łonie (*uterus virginalis*) (*Sermo* 187, 1), łonie Matki (*uterus matris*) (*Sermones*: 187, 2) lub łonie Maryi (*uterus Mariae*) (*Sermo* 192, 2), a przy tym o Słowie, które przyjęło ludzkie ciało (*Sermones*: 187, 1; 188, 2; 192, 3).

Tekstem, który bardzo często występuje w kazaniach, są słowa Ps 84,12: „Veritas de terra orta est, et iustitia de coelo prospexit” (*Sermones*: 184, 1; 185, *passim*; 189, *passim*; 191, 2; 192, *passim*; 193, 2). Ma on też dla Augustyna niezwykle ważne znaczenie w biblijnym uzasadnieniu narodzenia Chrystusa bez naruszenia dziewictwa: „Virginitate Christi illaesa natus est Christus. Sic adimpletum est quod praedixerat Psalmus: Veritas de terra orta est” (*Sermo* 191, 2; PL 38, 1010). Augustyn w swoim alegorycznym komentarzu do Księgi Rodzaju, komentując Rdz 2,6, w ziemi użyznionej przez Ducha Świętego widzi Maryję (*De Genesi adversus Manichaeos libri duo* II, 24,37). Do obwieszczenia dnia Zbawienia zachęca Augustyn słowami Ps 95,2 (*Sermones*: 189, 1; 370, 3). Ukazując zaś paradoks dziewictwa i macierzyństwa Maryi, biskup Hippony odnosi się do dwu tekstów Izajasza (7,14; 9,6), aby obwieścić: „Puer natus est nobis” (*Sermo* 187, 4). Wezwanie proroka Izajasza (53,8) łączy Augustyn nie tylko z odwiecznym rodzeniem Słowa z Ojca, ale i z mającym miejsce w określonym czasie cudownym zrodzeniem Jezusa przez Dziewicę Matkę (Gilski 2006, 80; Pellegrino 2015, 18; Weinberg 2023, 449).

W odniesieniu do pism nowotestamentowych, a zwłaszcza Ewangelii, nawet jeśli biskup Hippony nie komentuje bezpośrednio perykop o narodzeniu Jezusa, to jednak medytuje radość aniołów śpiewających Bożą chwałę (Łk 2,14) z tej racji, że Dziewica porodziła Zbawiciela (*Sermo* 193, 1). W kontekście narodzin Chrystusa

i osoby Maryi Doktor z Hippony kreśli (*Sermo* 370) wzorcze portrety Elżbiety i Zachariasza oraz Symeona, a także Anny. W kontekście wskazań dla dziewic Chrystusa Hipponczyk przywołuje tekst Mt 12,50 o prawdziwych krewnych Jezusa (*Sermo* 192, 2). Prolog Janowy (1,1–18), a zwłaszcza słowa: „*Verbum caro factum est*” (1,14), są dla Augustyna podstawą do rozważań nie tylko o odwiecznym zrodzeniu Słowa przez Ojca, ale i o mającym miejsce w czasie zrodzeniu Jezusa przez Matkę (*Sermones*: 185, 2; 186, 1–2; 187, 3; 188, 2,2; 194, 2,2; 195, 3; 369, 2). Chrystus przypisując sobie bycie Prawdą (J 14,6), narodził się z Dziewicy (*Sermo* 185, 2). Użyte przez św. Pawła słowo „niewiasta” (Ga 4,4) nie zaprzecza godności dziewiczej Maryi (*Sermo* 186, 3).

Lektura kazań bożonarodzeniowych zadziwia częstotliwością odniesień do poszczególnych artykułów *Credo*, jakim było przede wszystkim nie tzw. *Wyznanie chrzcielne*, które Augustyn wyjaśniał w okresie Wielkanocy, ale *Wyznanie nicejskie* (Drobner 2004a, 70–71). Ten stan rzeczy wydaje się mówić o intencji Augustyna, jaką było zapewne pragnienie wyjaśnienia całej wspólnocie teologicznych treści *Credo*, co w odniesieniu do Bożego Narodzenia oznaczało ukazanie głębszego sensu symboliki i wydarzeń historycznych (Doyle 2007, 909; Drobner 2004a, 71–72; Dupont 2012, 357–60).

2.3. Okoliczności nauczania o *virginitas in partu*

W kazaniach na Boże Narodzenie Augustyn nie prowadzi bezpośredniej dysputy ze swoimi adwersarzami ani nie wymienia ich z imienia lub nazwy. W sposób ogólny mówi natomiast o mądrych i roztropnych (*sapientes et prudentes*), którzy choć są bogaci mądrością tego świata i starają się przenikać wzniosłe tajemnice Boga, to jednak brak im pokory, gdyż nie potrafią przyjąć narodzenia Chrystusa z Dziewicy. Uważają je za coś zmyślnego (*fictum*), co nie mogło się wydarzyć (*Sermo* 184, 1). Drobner, analizując szczegółowo kazania bożonarodzeniowe pod względem apologetycznym, dochodzi do wniosku, że Augustyn, broniąc realności i kompletności Boskiego Wcielenia, najczęściej występuje przeciw zwolennikom arianizmu, a następnie fotynianizmu oraz apolinaryzmu i manicheizmu (2009, 227). Koncepcja zbawienia tych ostatnich, obejmująca niewłaściwą interpretację Wcielenia, opierała się na negatywnej ocenie ludzkiego ciała i odrzuceniu prawdziwości człowieczeństwa Chrystusa (Dunn 2010, 437–38). Stąd też Augustyn, kładąc mocny akcent na dziewicze pochodzenie Chrystusa jako Człowieka, w tym, na samo Jego narodzenie, przyczynił się do dowartościowania, jak słusznie podkreśla Marek Gilski (2006, 41–42), apologetycznego znaczenia Jego Matki. Dunn (2010, 438) pójdzie tu jeszcze o krok dalej, akcentując, że Augustyn poprzez macierzyństwo Maryi przypomina o dobroci ciała ludzkiego, a ostatecznie wspiera podstawową prawdę wiary o dobroci Bożego dzieła stworzenia.

2.4. *Nativitates Christi duae*

Narodzenie Pańskie leży u podstaw teologicznych rozważań Augustyna o naturze boskiej i ludzkiej Chrystusa (Bizzozero 2012, 335–36). Wyraźnym świadectwem w tej kwestii są kazania na Boże Narodzenie, w których podwójne narodziny (*duae natiuitates*) są motywem wiodącym (Dupont 2012, 363; Knotts 2018, 80; Weinberg 2023, 447). Samo sformułowanie *Nativitates Christi duae* występuje wraz z innymi: *Nativitas Christi duplex* oraz *Generatio Christi duplex*, jako tytuł rozdziału w kilku kazaniach (*Sermones*: 140, 2; 184, 3.3; 195, 1; 196, 1; 189, 4).

Biskup Hippony świętuje Narodzenie Pańskie z wielką radością, ale i podziwem. Co i róż przywołuje i powtarza za prorokiem Izajaszem (53,8): „Generationem eius quis enarrabit?” (*Sermones*: 184, 3; 188, 2; 190, 2; 195, 1; 196, 1; 369, 2–3). To wezwanie, zdaniem Augustyna, choć nie odnosi się do narodzin z Dziewicy, które są dla człowieka w jakimś wymiarze możliwe do wysłowienia, zwłaszcza co roku, to jednak właśnie świętowanie dnia narodzin z Dziewicy jest pomostem do Dnia wiecznego (*dies aeternus*) (*Sermo* 188, 2). W kazaniu (*Sermo* 194) wygłoszonym przed 411–412 rokiem (Fitzgerald, Alici, and Pieretti 2007, 86) biskup Hippony bardziej niż gdzie indziej posługuje się kompleksem paradoksów, który sześciu aspektom Boskości Chrystusa, przeciwstawia sześć aspektów Jego człowieczeństwa. To namnożenie przeciwieństw jest ściśle wyważone: „Bóg z Ojca, człowiek z Matki. Z nieśmiertelności Ojca, z dziewictwa Matki. Z Ojca bez matki, z Matki bez ojca. Z Ojca bez czasu, z Matki bez nasienia. Z Ojca – początek życia, z Matki – koniec śmierci. Z Ojca – zarządzający wszelkim dniem, z Matki – ten dzień uświęcający” (*Sermo* 194, 1; Stróżyński 2019, 88). Matthew Knotts mówi tu o charakterystycznym dla Augustyna jego dialektycznym stylu (2018, 80). Kluczowe dla problematyki dziewiczego porodu jest w tym miejscu jasne stwierdzenie narodzenia Chrystusa: „z dziewictwa Matki” (*de matris virginitate*). Choć Syn Boży mógł w jakiś inny sposób przyjść na świat (Gilski 2006, 45–46), to jednak nie przyszedł też ze „zwykłej”, tzn. takiej, jak każda inna, matki. Tym właśnie, co najbardziej odróżniało Maryję od innych matek, było Jej dziewictwo. Augustyn, świadomy trudności słuchaczy w przyjęciu tej prawdy, dodaje – wyjaśniając najpierw – że chodzi tu o narodziny życia, w którym nie brał udziału ojciec (*sine patre*), co w rzeczywistości oznacza „bez nasienia mężczyzny” (*sine semine*). Na uwagę, zasługuje tu też, utożsamienie Chrystusa z „początkiem życia” (*principium vitae*) i z „końcem śmierci” (*finis mortis*). Nawet jeśli życie stanowi przeciwieństwo śmierci, to jednak w tym przypadku i jedno i drugie ma wartość pozytywną. Nie mówi się bowiem o zwycięstwie, ale o końcu śmierci. Tak odslania się akcentowany mocno przez Augustyna aspekt soteriologiczny (Weinberg 2023, 448). Chrystus przyjął z Dziewicy ubóstwo ciała (*paupertas carnis*), śmiertelność (*mortalitas*), zniszczył zaś śmierć (*mors*) (*Sermo* 194, 3.3). On to „jedyne Syn Boży, który uczyniony został Synem Człowieczym, wielu synów ludzkich czyni synami Bożymi” (*Sermo* 194, 3.3; Stróżyński 2019, 90). Wspomniany w pierwszej części

kazania Chrystus jako początek, zasada życia (*principium vitae*), jest w istocie źródłem życia (*fons vitae*), z którego pielgrzymujący będą mogli pić kiedyś aż do nasycenia (*Sermo* 184, 4.4).

W szóstym i ostatnim paradoksie, jak dostrzega van Neer (2014, 35–36), stworzenie każdego dnia zostało przez Augustyna zestawione i skontrastowane z konsekracją tego dnia poprzez odniesienie do opisu stworzenia pierwszego dnia i zakończenia stworzenia w siódmym dniu, o czym mówi Księga Rodzaju (1,3–5; 2,3). Intencją Augustyna było przekazanie przekonania, że dzień ziemskich narodzin Chrystusa jest dniem uświęcenia, nowym siódmym dniem (van Neer 2014, 35–36, 52). Kazania na Boże Narodzenie są utkane problematyką światła, co znajduje wyraz w określeniu Chrystusa: „Dniem z Dnia, Światłością ze Światłości” (*dies de die, lumen de lumine*) (*Sermo* 189, 1), „wiecznym Dniem z Dnia Wiecznego” (*dies aeternus ex aeterno die*) (*Sermo* 190, 3.3). Nie dziwi więc nazwanie dnia Narodzenia dniem, w którym z Dziewicy narodził się Dzień (*Natalis dies, quo natus est dies*) (*Sermo* 196, 1), a który kiedyś dla wszystkich jeszcze pielgrzymujących będzie Dniem wiecznym (Knotts 2018, 81).

Trzeba tu także dodać oryginalny w myśli Augustyna „dowód z analogii między Maryją a Ojcem Niebieskim”, określony tak przez Gilskiego (2006, 102). Biskup Hippony przechodzi bowiem od prawdy o tym, że Syn Boży jest jedynym Synem Ojca, do wniosku, że poprzez swoje wcielenie jest też jedynym synem Matki. Mówi: „Był już bowiem jedynym Synem Ojca Ten, który jako jedyny Syn narodził się z Matki i w Matce stworzony został Ten, który sobie Matkę stworzył” (*Sermo* 192, 1; Stróżyński 2019, 83).

Argumentem, który zobowiązuje wierzących do przyjęcia prawdy o dwóch narodzinach Jezusa Chrystusa, ale i utwierdza ich na drodze pielgrzymowania, jest wiara katolicka (*fides catholica*). Augustyn mówi o tym wyraźnie w *Sermo* 190, 2.2, wskazując zarazem po raz kolejny na paradoksalność dwóch narodzin Pana (*nativitates Domini*), które są: boskie (*nativitas divina*) i ludzkie (*nativitas humana*); bezczasowe (*sine tempore*) i czasowe (*in tempore*); pierwsze bez matki (*sine matre*) i drugie bez ojca (*sin patre*). Uroczyste i z pobożnym posłuszeństwem celebrowanie narodzin Syna Bożego z Dziewicy, do którego wzywa Augustyn, jest też przedsmakiem tej radości, która w życiu przyszłym będzie udziałem przybranych dzieci Bożych w niewypowiedzianym bogactwie Bożego życia (*Sermones*: 188, 2; 194, 4.4).

2.5. Czym w swej istocie jest *virginitas in partu*?

Według Augustyna Narodzenie z Dziewicy choć jest realne i rzeczywiste, to jednak przynależy do porządku nadzwyczajnego (Trapè 1995, 36). Za Czesławem Bartnikiem możemy je określić jako „dialektyczne”, a więc zwyczajne i zarazem cudowne (Bartnik 2003, 144). Biskup Hippony w pierwszej kolejności określa je jako „wielki cud” (*grande miraculum*), który jest wyraźnym potwierdzeniem Bożego działania (*Sermo* 184, 1). Stanowi ono „nowość nową” (*novitatem novam*), niemożliwą do

pojęcia (*Sermo* 190, 2.2). Rodzi podziw (*miratio, admiratio*). Hipponczyk pełen zachwytu woła: „Cóż bowiem cudowniejszego od dziewiczego porodu?” (*Sermo* 189, 2; Stróżyński 2019, 73). Przymiotnik „cudowny” (*mirabilis*) pojawia się, gdy Augustyn mówi o narodzinach Pana (*Sermones*: 140, 2; 190, 2.2). Narodzenie z Dziewicy jest dla świata łaską (*gratia*), znakiem miłosierdzia Tego, który w taki sposób zechciał się narodzić (*Sermones*: 185, 3; 191, 1). Dziewictwo Maryi rodzącej Chrystusa to także „pobożne dziewictwo” (*pia virginitas*).

W wypowiedziach biskupa Hippony znajdujemy także odniesienia do wymiaru fizycznego *virginitas in partu*. W sposób ogólny mówi on, że Chrystus „nie odjął Matce dziewictwa cielesnymi narodzinami” (*Sermo* 191, 4; Stróżyński 2019, 81). Dziewicze narodziny z Maryi zachowały w Niej nienaruszony stan rzeczy (*integritas*). Tę integralność, jak zauważa Giuseppe Caruso (2015, 312), należy widzieć całościowo, a więc tak w odniesieniu do samego poczęcia, jak i dalszego życia Maryi po porodzie. W sposób bardziej bezpośredni *virginitas in partu* odnosi się do łona Maryi (*uterus Mariae*), w którym było ciało Chrystusa (*Sermo* 192, 2). W rzeczywistości chodzi tu o łono Maryi, które pozostało nienaruszone (*Sermones*: 186, 1; 187, 1; 192, 1; 193, 1; 195, 3), o „nienaruszone części” (*incorrupta membra*) Matki (*Sermo* 191, 1.2). Augustyn nie przedstawia stanu anatomii Maryi, ale mocno podkreśla, że Maryja nie przestała być dziewicą, gdy porodziła (*Sermo* 186, 1). Dziewicze narodziny w żaden sposób nie zaburzyły macierzyńskich funkcji ciała, jak np. obfitość mleka (*Sermo* 195, 3).

Augustyn, wyrażając zachowane przez Maryję dziewictwo, oprócz przymiotnika *incorrupta* posługuje się także przymiotnikiem *illaesa*. Ten drugi przymiotnik, w przeciwieństwie do pierwszego, występuje tylko raz w kazaniach na Boże Narodzenie, gdy Augustyn mówi, że Chrystus przechodził (*procedere*) z dziewiczego łona „bez uszkodzenia dziewictwa swej Matki” (*illaesa matris virginitate*) (*Sermo* 191, 1.2). Przymiotnik zaś *incorrupta* występuje aż pięć razy i oznacza: „nienaruszone części” (*incorrupta membra*) (*Sermo* 191, 1.2), „nieskażone umysły” (*incorruptas mentes*) (*Sermo* 191, 2.3), „nieskażone dziewictwo” (*incorrupta virginitate*) (*Sermo* 191, 2.3), „w porodzie nienaruszone” (*in partu incorrupta*) (*Sermo* 192, 1) oraz „nieskażoną płodność” (*incorrupta fecunditas*) (*Sermo* 195, 2).

2.6. *Virginitas in partu* w trwałym dziewictwie Maryi

Kazania na Boże Narodzenie są prawdopodobnie jednym z tych miejsc, w których biskup Hippony najwyraźniej wypowiada się na temat doskonałego i wiecznego albo też trwałego dziewictwa Maryi (Doyle 2007, 909; Augustinus von Hippo 2003, 63; Dunn 2010, 442–44; Gilski 2006, 99; Jaśkiewicz 2021, 146; Pochwat 2008, 82; van Neer 2015, 152; Weinberg 2023, 451). Niemalże jak refren w ustach biskupa Hippony rozbrzmiewa idea już mocno ugruntowana w tym czasie o *virginitas ante partum, in partu, post partum* (Gila 2005, 173; Trapè 1995, 35), przez co *virginitas in partu* jest

konstytutywnym elementem tej triady. Widać to wyraźnie w szeregu formuł kompletnych: „W poczęciu – Dziewica, podczas porodu – Dziewica, Dziewica – brzemienista, Dziewica w połoгу, Dziewica na wieki” (*Sermo* 186, 1; Stróżyński 2019, 61); „Dziewica przed zamęściem, Dziewica w zamęściu; Dziewica ciężarna, Dziewica piersią karmiąca” (*Sermo* 188, 4; Stróżyński 2019, 71); „Któż pojmie niewiarygodne [...], że Dziewica poczęła, Dziewica porodziła, Dziewica, rodząc, dziewczyną pozostała?” (*Sermo* 190, 2; Stróżyński 2019, 76); „Dziewica słucha [...]. Dziewica poczyni [...]. Dziewica rodzi [...]. Po porodzie Dziewica pozostaje dziewczyną” (*Sermo* 196, 1; Stróżyński 2019, 95).

W licznych miejscach *virginitas in partu* jest punktem odniesienia lub nawiązania: „Cóż bowiem cudowniejszego od dziewiczego porodu? Poczęła, a jest dziewczyną; rodzi – i nadal jest dziewczyną” (*Sermo* 189, 2; Stróżyński 2019, 73); „Dziewica przed poczęciem, Dziewica po porodzie” (*Sermo* 191, 2; Stróżyński 2019, 80); „Chrystus, przeto rodząc się, nie usunął w żadnej mierze dziewictwa swej Matki” (*Sermo* 191, 3; Stróżyński 2019, 80); „gdy porodziła, dalej żyła jako dziewczyna” (*Sermo* 191, 4; Stróżyński 2019, 81); „dziewictwo przetrwało – w poczęciu zamknięte, w porodzie nienaruszone” (*Sermo* 192, 1; Stróżyński 2019, 83); „W Maryi pobożne dziewictwo zrodziło Chrystusa” (*Sermo* 192, 2; Stróżyński 2019, 83); „narodzenie z Dziewicy, gdzie poczęcie nastąpiło w ciele, ale nie – cielesnie, gdzie narodziny z ciała przyniosły karmiącej obfitość mleka, ale nie naruszyło Jej dziewictwa?” (*Sermo* 195, 1; Stróżyński 2019, 92).

Na *virginitas in partu* w aspekcie fizycznym wskazuje użyte przez Augustyna wyrażenie „genitalibus integris” (*Sermo* 186, 1; PL 38, 999). Wyrażenie to oznacza, jak dostrzega Weinberg (2023, 452), że Chrystus jako człowiek począł się bez stosunku płciowego, gdyż łono Maryi zostało zapłodnione za sprawą Ducha Świętego. Na innym miejscu (*Sermo* 191, 2) biskup Hippony – pozostając pod prawdopodobnym wpływem Hieronima (Doyle 2007, 909) lub Ambrożego (Caruso 2015, 313) – porównuje przejście Jezusa przez nienaruszone łono Maryi w chwili narodzin, do Jego przejścia przez drzwi Wieczernika po zmartwychwstaniu (Doyle 2007, 909).

2.7. *Virginitas Mariae – Virginitas Ecclesiae*

Dla biskupa Hippony nie tylko Maryja jest Dziewicą (*Virgo*), ale również Kościół (*Sermones*: 191, 2.3; 192, 2; 195, 2). Formuła *Maria virgo Ecclesia virgo*, stanowi podtytuł jednego z kazań (*Sermo* 188, 3.4). Dla zrozumienia relacji pomiędzy dziewictwem Matki Pana a dziewictwem Kościoła należy w pierwszej kolejności wziąć pod uwagę wypracowanie przez Augustyna formuły *Ecclesia virgo*. Nie została ona bowiem ani z góry założona, ani Augustyn nie przejął jej w gotowej formie. Jak słusznie zauważa Gilski (2006, 104), Augustyn wypracował ją poprzez pogłębioną lekturę dwóch tekstów źródłowych: przypowieści o dziesięciu pannach (Mt 25,1–13) oraz dwuwersowego tekstu św. Pawła z Listu do Koryntian (2 Kor 11,2–3). Choć pierwszy

tekst nie występuje w kazaniach bożonarodzeniowych, to jednak drugi, w wersji zawężonej do wersetu (w. 2), występuje trzy razy (*Sermones*: 188, 4; 191, 3.4; 195, 2). Augustyn w swej interpretacji idzie po linii apostoła Pawła i uczy, że cały Kościół jest dziewicą w osobach każdego ze swoich członków, a nie tylko w tych, którzy są cieleśnie dziewiczy (*corpore virgines*) (*Sermo* 191, 3.4). Tym zaś, na czym buduje się dziewictwo Kościoła, jest relacja oblubieńcza z Chrystusem. W konkluzji jednego z kazań Augustyn powie: „Kościół nie mógłby być dziewicą, gdyby nie odnalazł Syna Dziewicy, by Mu się oddać jako Oblubieńcowi” (*Sermo* 188, 3.4; Stróżyński 2019, 72). Czynność oddania się Oblubieńcowi w swym sercu poprzedza znalezienie Go możliwe dzięki Maryi, której dziewictwo Syn zachował w ciele (*Sermo* 188, 3.4). Kościół na różne sposoby naśladuje Matkę swego Pana, w tym także w dziewictwie. Niekiedy – jak zauważa słusznie Gilski, który przytacza słowa: „*Ecclesia ergo imitans Domini sui Matrem, quoniam corpore non potuit, mente tamen et mater est et virgo*” (*Sermo* 191, 2.3; PL 38, 1010) – Augustyn kładąc akcent na duchowy charakter dziewictwa Kościoła, pozostawia wątpliwość co do duchowego dziewictwa Maryi. Stąd potrzeba odniesienia się także do innych jego wypowiedzi (*De sancta virginitate*), aby zrozumieć dobrze zarówno cieleśne, jak i duchowe dziewictwo Maryi (Gilski 2006, 107).

Dziewictwo Kościoła, jak wyjaśnia Augustyn, ma dwa wymiary: cielesny i duchowy. Dziewictwo cielesne Kościoła jest mocno ograniczone i wyraża się w tych jego członkach, które zachowują nienaruszalność fizyczną, żyją w czystości. Zdecydowanie większą część rozważań Augustyna o dziewictwie Kościoła zajmuje dziewictwo duchowe. Znajduje to potwierdzenie już w samej terminologii, w użyciu takich terminów, jak: „dziewictwo umysłu” (*virginitas mentis*) (*Sermo* 191, 3.4), „nieskażony umysł” (*incorruptus mens*) (*Sermo* 191, 2.3) czy „pobożne dziewictwo” (*pia virginitas*) (*Sermo* 192, 2). Choć termin „umysł” (*mens*) może wskazywać na aspekt intelektualny dziewictwa wiary, to jednak bardziej chodzi tu Augustynowi o wymiar moralny, duchowy, o dziewictwo wiary, nadziei i miłości (*Sermo* 188, 3.4). Dziewictwo Kościoła wyraża się też w strzeżeniu wiary w Chrystusa, przez co Kościół jest dziewicą w wierze (*in fide virgo*) (*Sermo* 192, 2). Zwracając się bezpośrednio do dziewic poświęconych Bogu, Augustyn akcentuje także antytezę Ewa – Maryja (*Sermo* 191, 2.3).

Maryja jest doskonałym wzorem do naśladowania przez wierzących w odniesieniu do tego, co oni powinni nosić w swoich sercach i co rodzić w swoim życiu (*Sermo* 189, 3). Nade wszystko powinni oni: nosić Chrystusa w swych sercach, tak, jak Ona nosiła Go w swym łonie; mieć serca ciężarne wiarą w Chrystusa, tak, jak Dziewica była ciężarna Chrystusem; pomnażać w świecie chwałę Pana, tak, jak Ona wydała na świat Zbawiciela; być duchowo płodnymi Bogiem, jak Ona nie była bezpłodna (Caruso 2015, 321; van Neer 2015, 167–68).

3. Prawda o *virginitas in partu* na drogach i bezdrożach współczesnej mariologii

Prawda o wiecznym dziewictwie Maryi, w tym o dziewiczym narodzeniu Chrystusa przez Maryję – którą Kościół zainspirowany również nauczaniem św. Augustyna (De Fiores 1986, 1315), oficjalnie ogłosił jako dogmat na Synodzie Laterańskim w 649 roku (Denzinger 1995, nr 503) – z pierwszymi poważnymi trudnościami spotkała się już w Oświeceniu. Szczególnie podatną na „oświeceniowe” roszczenia rozumu okazała się być teologia protestancka, rodząc wraz z czasem sprzeciw wobec dziewiczego zrodzenia Jezusa, które jest obecne w wyznaniu wiary Kościoła. Przekaz ewangeliczny o zrodzeniu Jezusa, ujęty metodą historyczno-krytyczną przez badaczy protestanckich, stał się jedynie mitem (David Friedrich Strauss) lub legendą (Adolf von Harnack, Martin Dibelius). Za sprawą Martina Dibeliusa rozpowszechnił się teologumenon dziewiczego zrodzenia Jezusa. Jacek Bolewski, ukazując w tym kontekście rozważania Hansa von Campenhausena, podkreśla, że ten ewangelicki znawca ojców Kościoła doszedł do wniosku, że o ile zasługą Ambrożego jest ujęcie dziewiczego zrodzenia Jezusa jako środka do zachowania Go od wszelkiej zmały grzechu pierworodnego, tak Augustyn przyczynił się do ugruntowania tej idei na kolejne wieki (Bolewski 1998, 62–63).

W połowie XX wieku problematyka dziewiczego porodu Maryi stała się szczególnie żywa za sprawą poglądów austriackiego teologa Alberta Mitterera i jego publikacji (*Dogme und Biologie der heiligen Familie nach dem Weltbild des hl. Thomas von Aquin und dem der Gegenwart*, Wiena 1952), w której starał się wykazać wpływ nauk biologicznych na niektóre wnioski teologiczne (Bastero 2000, 837–38). Ujmując całościowo współczesne zastrzeżenia i uwagi kierowane przeciw dziewictwu Maryi przy porodzie, można za Wolfgangiem Beinertem powiedzieć, iż są one zasadniczo natury przyrodniczej, religioznawczej i egzegetycznej (1993, 89–90). René Laurentin mówi o trudnościach wynikających ze współczesnej kultury oraz aktualnej wrażliwości religijnej (1989, 265).

Bolewski poświęcając swoje rozważania dziewiczemu poczęciu Jezusa, kładzie mocny akcent na tajemnicę początku w samym Bogu, a zarazem śledzi kwestionowanie dziewiczego poczęcia w obrębie samego chrześcijaństwa (1998, 17–77). Wskazuje na dwa przełomowe momenty w chrześcijańskiej myśli teologicznej ostatnich wieków, tj. epokę oświecenia i Sobór Watykański II (1998, 15). Owocem tego ostatniego są w niej liczne wnioski i postulaty, m.in., aby mówić o dziewictwie Maryi w sposób delikatny i godny (Beinert 1993, 98–100; Laurentin 1989, 268), w tym także w nawiązaniu do *Katechizmu Kościoła Katolickiego* (Bolewski 1998, 135–39). Nie brakuje autorów, którzy zachęcają do podjęcia niejako na nowo problematyki dziewictwa Matki Bożej, zwłaszcza w teologii dogmatycznej (Bartnik 2003, 145).

Z uwagi na przywołanie stanowiska św. Augustyna w kontekście toczącej się dysputy nad wersją „eklezjologiczną” (wyrażoną w liczbie mnogiej i związaną

z wierzącymi) czy też „chrystologiczną” (wyrażoną w liczbie pojedynczej i związaną z Chrystusem) wersetu J 1,13, gdzie występuje formuła „nie z krwi” oraz wnioskiem, że: „Biskup Hippony unika zatem wypowiedzi, które mogłyby potwierdzać gnostyczne wyobrażenie, że zrodzenie wcielonego Syna dokonało się «nie z krwi»” (Bolewski 1998, 266), warto dodać, że w kazaniach na Boże Narodzenie Augustyn nie posługuje się analizowanym passusem. Przywołuje natomiast często słowa kolejnego wersetu J 1,14: „Słowo stało się ciałem” (*Sermones*: 185, 2; 186, 2; 187, 3; 188, 2.2; 194, 2.2; 195, 3), aby potwierdzić realizm człowieczeństwa Syna Bożego.

Danuta Mastalska w kontekście współczesnej dyskusji nad dziewictwem Maryi *in partu* przypomina, aby dziewiczego porodu Maryi nie ujmować w aspekcie rzeczowym i fizycznym (biologicznym, fizjologicznym), a przy tym możliwym do zweryfikowania choćby przez „urzeczuwającą” „pieczęć dziewictwa”, ale w osobowym i teologicznym, a więc koncentrującym się na osobie Maryi, która już w momencie zwiastowania, jak mówi Ewangelia (Łk 1,27), jest Dziewicą (Mastalska 2007, 131). Nie wolno zapominać, jest to kolejny postulat Mastalskiej (2007, 133), o nadprzyrodzonym, a więc i cudownym charakterze dziewiczego macierzyństwa Maryi, który objawił się nie tyle poprzez to, co materialne i fizyczne w samym porodzie, ale w Boskości Narodzonego, a więc Tego, który stał się Człowiekiem nie przestając być Bogiem. Współczesne rozważania o dziewictwie nie powinny utracić z pola widzenia prawdy o tym, że to Chrystus jest jego źródłem dla wszystkich (również dla mężczyzn), a także, że choć nie pomija ono samego ciała, to jednak wymiar wewnętrzny i duchowy winien cieszyć się niekwestionowanym pierwszeństwem (Mastalska 2007, 134; De Fiore 1986, 1321). Należy także, w kontekście pojawiających się wciąż nowych propozycji ujmujących jakiś aspekt dziewiczych narodzin Zbawiciela, podjąć się trudu ich weryfikacji i nie ulegać powierzchownym ocenom. Mastalska, podobnie jak Bolewski (1998, 246–74), odnosi się do próby potwierdzenia dziewiczych narodzin na podstawie tekstów Łk 1,35 i J 1,13 – dokonanej przez belgijskiego teologa i egzegetę Ignacego de La Potterie (2000, 147–53). Podczas gdy w pierwszym tekście La Potterie obstatek za niewielką korektą tekstu i dodatkiem „jako święty”, tak w drugim postuluje zmianę słów: „nie z krwi” na „bez wpływu krwi”. Obydwie propozycje według wystarczająco jasnego wyjaśnienia Mastalskiej wykazują tak aspektowość (świętość nie jest tylko cechą narodzin, ale istotą Rodzącego się) w pierwszym przypadku, jak i niejasność (chodzi o dziewicze poczęcie czy poród?) w drugim (La Potterie 2000, 134–37).

Trudno nie zgodzić się wreszcie z Salvatorem Perrellą, który podkreślając, że nawet jeśli współcześnie prawda o dziewiczym porodzie Maryi przeżywa pewne trudności, to jednak doświadcza też owocnego pogłębienia (Perrella 2003, 206).

Zakończenie

Mariologia XXI wieku, chcąc sprostać współczesnym wyzwaniom, szuka sposobu, w jaki ukazać Maryję, aby dzisiejszy człowiek potrafił odnaleźć w Niej nie tylko swoją *Stella Maris*, ale i *Stella noctis*. Na przestrzeni wieków prezentowano Maryję, a przy tym Jej przymioty i przywileje, na różne sposoby, niektóre z nich również dogmatyzując. Ponieważ temat absolutnej czystości Maryi jest dziś w samej mariologii nieco zaniedbany, a współczesnej kulturze wręcz całkowicie obcy, stąd pierwszy wniosek, który się rodzi niemalże automatycznie, jest ten, aby na sposób starożytnych ojców Kościoła wychodzić naprzeciw kreacjom aktualnej kultury i starać się nadać im chrześcijański sens.

Czerpiąc inspirację z postulowanego dziś w mariologii większego uwzględnienia teologicznych kontekstów, zebrane zostały w jedną całość teksty bożonarodzeniowych kazania biskupa Hippony o dziewictwie Maryi. Osadzone w szerszym teologicznym kontekście wnioski oraz spostrzeżenia dzielone z licznymi komentatorami augustyńskich wypowiedzi, prowadzą do bardziej ogólnych wniosków. Ujmując najogólniej wkład biskupa Hippony w rozwój problematyki dziewictwa Maryi w zrodzeniu Chrystusa, trzeba podkreślić, że jest on wielowymiarowy.

Ponieważ w dziewictwie Maryi chodzi o prawdę teologiczną, stąd Augustyn ujmuje ją w aspekcie źródłowym, terminologicznym, argumentacyjnym, interpretacyjnym i pastoralnym. W odniesieniu do źródeł, o ile Augustyn w kazaniach na Boże Narodzenie nie stosuje cytatów patrystycznych i nie powołuje się na innych autorów, to jednak opiera swoje rozważania na Piśmie Świętym i *Credo nicejskim*. Pośród tekstów biblijnych nawiązuje często do – mocno zakorzenionej już w nauczaniu Kościoła – metafory komnaty ślubnej w nawiązaniu do Ps 18,6. Jego zaś oryginalnym wkładem jest akcent położony na Ps 84,12, w którym widzi wręcz swoisty *argumentum ex prophetia* za nienaruszonym dziewictwem. Wraz z prorokiem Izajaszem (53,8) wysławia cudowne narodziny Chrystusa. W wyjaśnieniu zrodzenia Syna w wieczności i Jego narodzin w czasie Augustyn korzysta, podobnie jak inni autorzy, z Prologu Janowego. Afrykański biskup przyczynił się do ugruntowania na Zachodzie łacińskiej formuły: *virginitas ante partum, in partu, post partum*. Jego osobistym wkładem jest zwłaszcza formuła *Ecclesia virgo*. Samą *virginitas* dookreśla szeregiem przymiotników: *matris, sancta, pia, incorrupta, illaesa*. W sferze argumentacyjnej, oprócz wspomnianego argumentu skrypturystycznego, posługuje się też argumentami logicznymi (na drodze wnioskowania, analogii), emocjonalnymi (radość Aniołów, wiara słuchaczy) i rzeczowymi (biblijnymi, historycznymi, z obserwacji światła i zmian w przyrodzie). Kazania bożonarodzeniowe są w swej istocie bardziej szczegółowym omówieniem prawd i ich interpretacją, które sprawiały nie lada trudności w ich zrozumieniu zarówno ochrzczonym, jak i jeszcze bardziej, adwersarzom wiary katolickiej. Według Augustyna Boże Narodzenie i dziewiczy poród jako prawdy wiary wzajemnie się potrzebują i wyjaśniają. W swoich interpretacjach, celem

ożywienia i zaintrygowania słuchaczy, Augustyn często posługuje się precyzyjnie skonstruowanym paradoksem. Jego celem, jak w przypadku narodzin Syna Bożego z Dziewicy, jest ukazanie głębszego, tj. egzystencjalnego i eschatologicznego, znaczenia Dnia Narodzin. Ważnym rozdziałem doktrynalnych rozważań Augustyna jest ukazanie relacji między *Virginitas Mariae* i *Virginitas Ecclesiae*. Prawdę o dziewictwie Kościoła buduje on na relacji oblubieńczej z Chrystusem. Klamrą, która spina różne aspekty kryjącego się w kazaniach bożonarodzeniowych bogactwa, jest doskonałe wycucie i zmysł pasterski biskupa Hippony, zatroskanego nauczyciela i przewodnika w wierze.

Bibliografia

- Agostino d'Ippona. 2015. *La Vergine Maria: Pagine scelte*. Edited by Michele Pellegrino. Milano: Paoline.
- Ambrosius Mediolanensis, *De institutione virginis et sanctae Mariae virginitate perpetua*: Ambrosius Mediolanensis. 1845. "De institutione virginis et sanctae Mariae virginitate perpetua." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 16:305–34. Paris: apud Garnier fratres.
- Ambrosius Mediolanensis, *Expositio Evangelii secundum Lucam*: Ambrosius Mediolanensis. 1845. "Expositio Evangelii secundum Lucam." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 15:1527–830. Paris: apud Garnier fratres.
- Augustinus Aurelius, *Sermo* 140. 185–96. 213: Augustinus Aurelius. 1865a. "Sermones 140, 185–96, 213." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 38:773–75, 995–1021, 1060–65. Paris: apud Garnier fratres. Polish translation: Augustyn z Hippony. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*, Kazania: 140. 185–96. Translated and annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński, 107–11; 58–97. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2019.
- Augustinus Aurelius, *Sermo* 184: Augustinus. 1950. *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi sermones selecti duodeviginti quos ad fidem codicum recensuit prolegomenis notisque instruxit*. Edited by Cyrille Lambot. 74–76. *Stromata Patristica et Mediaevalia* 1. Ultraieci: Spectrum. Polish translation: Augustyn z Hippony. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*. Translated and annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński, 55–58. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2019.
- Augustinus Aurelius, *Sermo* 189: Augustine. 1930. *Sancti Augustini sermones post Maurinos reperti: Probatae dumtaxat auctoritatis nunc primum disquisiti in unum collecti et codicum fide instaurati*. Edited by Germain Morin. 209–11. *Miscellanea agostiniana* 1. Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana. Polish translation: Augustyn z Hippony. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*. Translated and annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński, 72–75. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2019.
- Augustinus Aurelius, *Sermo* 196A: Étaix, Raymond. 1980. "Sermon inédit de saint Augustin sur la Circoncision dans un ancien manuscrit de Saragosse." *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques* 26 (1–2): 70–72. <https://doi.org/10.1484/j.rea.5.104396>. Polish translation: Augustyn z Hippony. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*. Translated and

- annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński, 97–100. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2019.
- Augustinus Aurelius, *Sermo* 369: Lambot, Cyrille. 1969. “L’authenticité du sermon CCCLXIX de saint Augustin pour la fête de Noël.” *Revue bénédictine* 79:124–28. Polish translation: Augustyn z Hippony. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*. Translated and annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński, 101–4. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2019.
- Augustinus Aurelius, *Sermo* 369. 370: Aurelius, Augustinus. 1865b. “Sermones 369–70.” In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 39:1655–59. Paris: apud Garnier fratres. Polish translation: Augustyn z Hippony. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*. Translated and annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński, 101–7. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2019.
- Augustinus von Hippo. 2003. *Predigten zum Weihnachtsfest (Sermones 184–196)*. Edited and translated, with an introduction, by Hubertus R. Drobner. *Patrologia* 11. Frankfurt am Main: Lang.
- Augustyn z Hippony. 2019. *Kazania na Boże Narodzenie i Objawienie Pańskie*. Translated and annotated, with an introduction, by Mateusz Stróżyński. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Barré, Henri. 1967. “Le culte marial en Afrique après saint Augustin.” *Revue d’Etudes Augustiniennes et Patristiques* 13 (3–4): 285–318.
- Bartnik, Czesław Stanisław. 2003. *Matka Boża*. Lublin: Standruk.
- Bastero, Juan Luis. 2000. “La «virginitas in partu» en la reflexión teológica del siglo XX.” *Scripta Theologica* 32 (3): 835–62. <https://doi.org/10.15581/006.32.14916>.
- Beinert, Wolfgang. 1993. *Drogi i bezdroża mariologii*. Translated by Juliusz Zychowicz. Biblioteka Maryjna 12. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Bizzozero, Andrea. 2012. “Le tre nascite di Cristo. Una cristologia dei *Sermones* di Agostino.” In *Tractatio Scripturarum: Philological, Exegetical, Rhetorical, and Theological Studies on Augustine’s Sermons*, vol. 2 of *Ministerium Sermonis*, edited by Anthony Dupont, Gert Partoens, and Mathijs Lamberigts, 335–52. *Instrumenta Patristica et Mediaevalia* 65. Turnhout: Brepols. <https://doi.org/10.1484/M.IPM-EB.1.101280>.
- Bolewski, Jacek. 1998. *Początek w Bogu: Jedność dziewiczego i niepokalanego poczęcia*. Myśl Teologiczna 19. Kraków: WAM.
- Caruso, Giuseppe. 2015. “Noctis quodammodo stella: Maria nella riflessione di Agostino.” *Eastern Theological Journal* 1 (2): 309–32.
- Caruso, Giuseppe. 2021. *Maria, Stella della notte: Il rosario con sant’Agostino*. Todi: Tau.
- Częsz, Bogdan. 2009. “Maryja w nauczaniu św. Ireneusza z Lyonu.” *Salvatoris Mater* 11 (2): 70–85.
- De Fiores, Stefano. 1986. “Vergine. III. Tradizione ecclesiale.” In *Nuovo Dizionario di Mariologia*, edited by Stefano De Fiores and Salvatore Meo. Cinisello Balsamo: San Paolo.
- De Fiores, Stefano. 1991. *Maria nella teologia contemporanea*. Roma: Centro di Cultura Mariana «Madre della Chiesa».
- Denzinger, Heinrich. 1995. *Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum: Edizione bilingue*. Edited by Peter Hünermann. Bologna: Dehoniane.
- Doyle, E. Daniel. 2007. “Maria, Madre di Dio.” In *Agostino: Dizionario Enciclopedico*, edited by Allan Fitzgerald, Luigi Alici, and Antonio Pieretti, 907–12. Roma: Città Nuova.
- Drobner, Hubertus R., and José Anoz. 2010. “Navidad en Hipona: celebración mística y catcquisis.” *Augustinus* 55 (216–217): 31–49. <https://doi.org/10.5840/augustinus201055216/21718>.

- Drobner, Hubertus R. 2004a. "Christmas in Hippo: Mystical Celebration and Catechesis." *Augustinian Studies* 35 (1): 55–72. <https://doi.org/10.5840/augstudies20043513>.
- Drobner, Hubertus R. 2009. "Weihnachten, Neujahr und Epiphanie in Hippo (Nordafrika): Diskussionsbeiträge zu Festgehalt und -Umständen (Sermones 184–204A, 369–370, 373–375)." In *Ministerium Sermonis: Philological, Historical, and Theological Studies on Augustine's Sermones ad Populum*, edited by Gert Partoens, Anthony Dupont, and Mathijs Lamberigts, 221–42. Turnhout: Brepols.
- Dunn, Geoffrey David. 2003. "Mary in the presbyteral homilies of Augustine of Hippo." In *Liturgy and Life*, vol. 3 of *Prayer and Spirituality in the Early Church*, edited by Bronwen Neil, Geoffrey David Dunn, and Lawrence Cross, 83–91. Strathfield, NSW: St Pauls Publications.
- Dunn, Geoffrey David. 2010. "The Functions of Mary in the Christmas Homilies of Augustine of Hippo." *Studia Patristica* 44:433–46.
- Dupont, Anthony. 2012. "Augustine's Preaching on December 25. Gratia in Augustine's *Sermones ad Populum* on Christmas." In *Tractatio Scripturarum: Philological, Exegetical, Rhetorical, and Theological Studies on Augustine's Sermons*, vol. 2 of *Ministerium Sermonis*, edited by Anthony Dupont, Gert Partoens, and Mathijs Lamberigts, 355–71. *Instrumenta Patristica et Mediaevalia* 65. Turnhout: Brepols. <https://doi.org/10.1484/M.IPM-EB.1.101281>.
- Eckmann, Augustyn. 1999. *Symbol Apostolski w pismach świętego Augustyna*. Źródła i Monografia 178. Lublin: TN KUL.
- Emmenegger, Gregor. 2014. *Wie die Jungfrau zum Kind kam: Zum Einfluss antiker medizinischer und naturphilosophischer Theorien auf die Entwicklung des christlichen Dogmas*. Paradosis 56. Fribourg: Academic Press Fribourg.
- Étaix, Raymond. 1980. "Sermon inédit de saint Augustin sur la Circoncision dans un ancien manuscrit de Saragosse." *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques* 26 (1–2): 62–87. <https://doi.org/10.1484/j.rea.5.104396>.
- Fitzgerald, Allan, Luigi Alici, and Antonio Pieretti, eds. 2007. "Tavola dei Sermones." In *Agostino: Dizionario Enciclopedico*, 75–101. Roma: Città Nuova.
- Gambero, Luigi. 1999. *Mary and the Fathers of the Church: The Blessed Virgin Mary in Patristic Thought*. Translated by Thomas Buffer. San Francisco: Ignatius Press.
- Gila, Angelo M. 2005. "Mariologia patristica." In *Maria, Madre del Signore, nei Padri della Chiesa*, 16–229. *Dizionario di Spiritualità Biblico-Patristica* 41. Roma: Borla.
- Gilski, Marek. 2006. *Mariologia kontekstualna św. Augustyna*. Mariologia w Kontekście 6. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Gilski, Marek, and Anton Adam. 2011. "Świętego Augustyna rozumienie duchowego macierzyństwa Maryi." *Salvatoris Mater* 13 (3–4): 35–44.
- Hippolytus Romanus, *Traditio Apostolica*: Hippolyte de Rome. 1968. *La Tradition apostolique*. Edited by Bernard Botte. Sources chrétiennes, 11 bis. Paris: Cerf.
- Hombert, Pierre-Marie. 2012. "La prédication sur le Verbe incarné dans les sermons d'Augustin pour Noël et l'Ascension. Rhétorique et théologie." In *Tractatio Scripturarum: Philological, Exegetical, Rhetorical, and Theological Studies on Augustine's Sermons*, vol. 2 of *Ministerium Sermonis*, edited by Anthony Dupont, Gert Partoens, and Mathijs Lamberigts, 271–333. *Instrumenta Patristica et Mediaevalia* 65. Turnhout: Brepols. <https://doi.org/10.1484/m.ipm-eb.1.101279>.
- Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Ephesios*: Ignatius Antiochenus. 1891. "Epistula ad Ephesios." In *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, edited by Jacques-Paul Migne, 5:613–60. Paris: apud Garnier fratres.

- Irenaeus, *Adversus haereses* III: Irénée de Lyon. 1951. *Contre les hérésies, livre III*. Edited by FrançoisLouis Sagnard. Sources chrétiennes 34. Paris: Cerf.
- Iustinus Martyr, *Apologia* I: Iustinus Martyr. 1857a. "Apologia I." In *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, edited by Jacques-Paul Migne, 6:327–440. Paris: apud Garnier fratres.
- Iustinus Martyr, *Dialogus cum Tryphone*: Iustinus Martyr. 1857b. "Dialogus cum Tryphone." In *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, edited by Jacques-Paul Migne, 6:471–800. Paris: apud Garnier fratres.
- Jaśkiewicz, Sylwester. 2021. "Virgo Mater w kazaniach na Boże Narodzenie św. Augustyna." *Vox Patrum* 80:139–60. <https://doi.org/10.31743/vp.12886>.
- Jeziński, Jacek. 2012. *Maryja początkiem nowego świata: Zarys mariologii katolickiej*. Kraków: WAM.
- Kasprzak, Dariusz. 2006. "Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej." In *Matka Pana w katechezie: Materiały z XXXVI Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie (11 marca 2006 r.)*, edited by Anna Emmanuela Klich, 137–67. Duc in Altum 5. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.
- Knotts, Matthew. 2018. "Augustine's Conception of Divine Incorporeality in Homiletic and Polemical Contexts." *Humanitas Hodie* 1 (2): 69–96. <https://doi.org/10.28970/hh.2018.2.a4>.
- La Potterie, Ignace de. 2000. *Maryja w tajemnicy Przymierza*. Translated by Antoni Tronina. Theotokos 10. Warszawa: Wydawnictwo Księża Marianów.
- Laurentin, René. 1989. *Matka Pana: Krótki traktat teologii maryjnej: Wydanie integralne*. Translated by Zygmunt Proczek. Theotokos 1. Warszawa: Wydawnictwo Księża Marianów.
- Maloney, George A. 1993. *Maryja – Łonem Boga*. Translated by Wincenty Łaszewski. Biblioteka Maryjna 11. Warszawa: Wydawnictwo Księża Marianów.
- Margoni-Kögler, Michael. 2010. *Die Perikopen im Gottesdienst bei Augustinus: Ein Beitrag zur Erforschung der liturgischen Schriftlesung in der frühen Kirche*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Marini, Angelo. 1989. *La celebrazione eucaristica presieduta da sant'Agostino: La partecipazione dei fedeli alla liturgia della parola e al sacrificio eucaristico*. Brescia: Pavoniana.
- Mastalska, Danuta. 2007. "Dziewictwo Maryi ze względu na Syna." *Salvatoris Mater* 9 (1–2): 123–43.
- Mastalska, Danuta. 2013. *Dziewictwo Matki Zbawiciela: Teologia i duchowość*. Licheń Stary: Centrum Formacji Maryjnej „Salvatoris Mater”.
- Neer, Joost van. 2013. "Structure and Argument in Augustine's Nativity Sermons 184 and 185: Two Sermons with a Division into Three Parts." *Sacris Erudiri* 52:67–102. <https://doi.org/10.1484/j.se.1.103823>.
- Neer, Joost van. 2014. "Christ is Born: Augustine's Nativity Sermons 189 and 194, with a Learning Trajectory in Five Phases." *Augustiniana* 64 (1–4): 25–57. <https://doi.org/10.2143/AUG.64.1.3080606>.
- Neer, Joost van. 2015. "Maria, uirgo ante conceptum, uirgo post partum. Structure and Argument in Augustine's Nativity Sermon 191." *Eirene: Studia Graeca et Latina* 51:143–70.
- Neer, Joost van, and Anthony Dupont. 2020. "Celebrating the Day of Christ's Birth: The Rhetorical Structure and Doctrinal Content of Augustine's Nativity Sermons." In *Non laborat qui amat (Io. eu. tr. 48, 1): A Festschrift in Honour of Professor Salvino Caruana O.S.A. on His 70th Birthday*, edited by André P. DeBattista, Jonathan Farrugia, and Hector Scerri, 105–32. Maltese Augustinian Province.

- Perrella, Salvatore M. 2003. "Dziewiczy poród Maryi we współczesnej debacie teologicznej (1962–1994): Magisterium – Egzegeza – Teologia." *Salvatoris Mater* 5 (3): 203–307.
- Pochwat, Józef. 2008. "Teksty maryjne św. Augustyna w Homiliach na Ewangelie św. Jana." *Studia Salettensia* 4:74–103.
- Rodríguez Villegas, Manuel. 2009. "San Agustín in diem Natalis Domini." In *La natividad: arte, religiosidad y tradiciones populares: Actas del Simposium 4.–7.10.2009*, edited by Javier F. Campos y Fernández de Sevilla, 7–22. Madrid: Escorialenses.
- Schrama, Martijn. 1997. "Augustinus preekt in Carthago op het feest van 's Heren geboorte. De authenticiteit van sermo 369." *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13:219–45.
- Tertullianus, *De Carne Christi*: Tertullianus. 1844. "De Carne Christi." In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 2:751–92. Paris: apud Garnier fratres.
- Trapè, Agostino. 1987. *Święty Augustyn: Człowiek–duszpasterz–mystyk*. Translated by Jan Sulowski. Warszawa: Pax.
- Trapè, Agostino, and Oreste Campagna, eds. 1995. *Sant'Agostino: Maria «Dignitas terrae»*. 2. ed. Roma: Città Nuova.
- Weinberg, Heinrich. 2023. "La teología mariana predicada de san Agustín: los Sermones de Navidad." *Augustinus* 68 (2): 445–60. <https://doi.org/10.5840/augustinus202368270/27118>.
- Wysocki, Marcin. 2021. "Figura Maryi w pastoralnym przepowiadaniu wybranych Ojców Kościoła." *Vox Patrum* 80:25–36. <https://doi.org/10.31743/vp.13188>.
- Zenonis, *Tractatus*: "Tractatus Sancti Zenonis Episcopi Veronensis." 1845. In *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, edited by Jacques-Paul Migne, 11:253–526. Paris: apud Garnier fratres.
- Žak, Łukasz. 2019. "L'esegesi biblica e patristica nel *De partu sanctae Mariae* di Ratramno di Corbie." In *In Maestri e Discepoli. Raccolta di studi di Professori e Studenti del Dipartimento di Storia della Chiesa della Facoltà di Teologia*, edited by Luis Martínez Ferrer and Łukasz Žak, 115–56. Varsavia: Poligrafia KP; Roma: Pontificia Università della Santa Croce.